

1 HET BEGINPUNT VAN DE FILOSOFIE

Het woord filosofie verwijst veelal naar een resultaat. Dit resultaat is dan het geheel van mijn levenservaringen, mijn levensvisie of de uitgewerkte leer van een of andere grote denker uit de geschiedenis. Maar als je filosofie enkel als een resultaat bekijkt, vergeet je de vraag te stellen hoe dit resultaat tot stand kwam.

Wij bekijken filosofie daarom liever als een systematische en rationele *activiteit*. Zoals bij elke activiteit is er een beginpunt, een verloop (hoofdstuk 4) en een bedoeling (functie en effect, hoofdstuk 5).

1.1 Wanneer ik mij verwonder, sta ik in de startblokken van de filosofie.

1.1.1 Vanzelfsprekendheden zijn niet meer vanzelfsprekend

Iedereen kan filosoferen omdat filosofie over het concrete leven gaat.

Filosofie is veel te lang binnen de muren van de universiteiten gemoffeld. Ik vergelijk het wel eens met babyzwemmen: je kunt een pasgeboren baby in een zwembad gooien zonder dat het kind verdrinkt. Dat is blijkbaar een aangeboren vaardigheid. Een paar jaar later hoef je dat niet meer te proberen, want dan is die vaardigheid verdwenen. Met filosofie gaat het net zo. Zo is het ook een aangeboren vaardigheid om vragen te stellen over het leven. Waarom krijgt een koe kalfjes en geen geitjes? Waarom kunnen vogels vliegen? Waar gaan de wolken naartoe? Toen ik een kind was, en heel snel naar school liep, dacht ik: hoe weten mijn voeten hoe ze moeten rennen, terwijl ik aan iets totaal anders loop te denken? We moeten die vaardigheid tot verbazing levend houden voor er gewenning aan het leven intreedt en alles gewoon gevonden wordt.

We zijn zo gefixeerd op wat we doen en wat we hebben, we zijn altijd gehaast en ontzeggen onszelf de puurste vorm van geluk door alles vanzelfsprekend te vinden. Veel mensen ontdekken pas hoe prachtig de wereld en het leven is als men hen vertelt dat ze ziek zijn en zullen sterven. Dan pas merken ze dat de lucht blauw is, dat er een vlucht vogels overvliegt, genieten ze van de geur van een bloem. Dan pas zijn ze weer verbaasd. (Knack, augustus 1994)

In ons dagelijkse leven is er nog weinig dat ons verbaast. We laten ons meestal leiden door routines en gewoontes. We worden wakker, verzorgen onze dagelijkse hygiëne, we verlaten de privacy van slaapkamer en badkamer, mengen ons onder andere mensen in ons gezin, op kot, op school, we houden ons aan verkeersregels en omgangsvormen, je brengt wat tijd door met vrienden of je lief, je studeert wat wetenschappelijke theorieën, je oefent wat hulpverleningsmethodieken, je kijkt naar het journaal op tv, je luistert naar je favoriete muziek, soms fuif je een gat in de nacht, soms kruip je vroeg onder de wol, in ieder geval beland je terug in je bed, je slaapt, je droomt en je wordt weer wakker.

Deze vanzelfsprekendheden, het alledaagse gewone gangetje van je leven, wordt af en toe wel eens doorbroken. Wat je eerst vanzelfsprekend vond, is plots niet meer zo gewoon. Je krijgt aandacht voor iets wat rondom je gebeurt, omdat het je raakt. Je gaat vragen stellen bij tot dan toe heel gewone dingen of gebeurtenissen. Plato noemde dit de *verwondering*, het in vraag stellen van vanzelfsprekendheden.

De verwondering duikt op als je door een of andere gebeurtenis of ervaring gaat twijfelen. Hoe weet ik wanneer ik echt wakker ben en niet meer droom? Deze vraag stel je wanneer je droomde dat je wakker was en toch nog in bed bleek te liggen slapen. Onder de douche gebruiken wij jaarlijks liters shampoo en zeep. In andere culturen zweert men bij het zich wassen met helder water. Waarom dat verschil in opvatting? In het vak Recht leer je over de grondwet, die gelijk geldt voor iedere burger. Kan je wel iedere mens beoordelen met een onwrikbaar stel van regels? Waarom zijn er regels?

Vanaf het moment dat je vragen stelt, breek je met het voorgaande, je neemt afstand van het antwoord dat je had of meende te hebben. Dit heeft als gevolg dat er een antwoord ontbreekt. Daar ga je dan naar op zoek. Je staat aan het beginpunt van het filosoferen.

Opdracht

Schrijf eerst op wat je gisteren de hele dag door zoal gedaan hebt. Stel vervolgens bij elk van je activiteiten minstens 1 vraag.

1.1.2 De filosofische vraag

Wij stellen zeer regelmatig allerhande vragen, maar deze vragen zijn doorgaans niet filosofisch. Hoe moet ik een e-mail verzenden? Hoe komt het dat een kleurenblinde geen rood van groen kan onderscheiden? Hoe komt het dat twee mensen in precies dezelfde situatie toch anders reageren? Welke betekenis heeft God voor mij? De eerste vraag is een praktische vraag, de tweede en derde zijn wetenschappelijke vragen en de laatste is een religieuze vraag. Wat is dan een filosofische vraag?

Gabriël Marcel (1889-1973, existentialist) maakte een onderscheid tussen twee groepen vragen en kwam zo tot een typering van de filosofische vraag. Hij maakte een onderscheid tussen problemen en mysteries.

Problemen zijn vragen die beantwoord worden vanuit praktische ervaring of na wetenschappelijk onderzoek. Om me niet te verbranden zal ik van het vuur moeten afblijven, wie ik ook ben, waar ter wereld ik ook ben en in welke tijd ik ook leef. Het water in de kookpot op het fornuis van mijn buurman zal ook pas koken op 100°C, net zoals in mijn keuken en net zoals op het houtvuur van de traditionele aboriginals op Tasmanië. Deze antwoorden (of kennis) zijn universeel of algemeen geldig. Ze zijn voor iedereen in dezelfde omstandigheden, overal en altijd in dezelfde mate waar. Ze zijn ook bruikbaar in mijn dagelijkse en praktische handelen.

De vraag ‘waarom leven wij?’, drukt een *mysterie* uit. Hier biedt mijn praktische ervaring en geen enkel wetenschappelijk onderzoek uitkomst. Mysterieën vragen naar betekenisgeving, zingeving. Ze zijn niet onmiddellijk oplosbaar, ze raken mezelf en het leven. Ze vragen naar essenties, naar de diepste fundamenteën van mij als mens en van mijn bestaan. Ik kan daarop nooit een algemeen geldig antwoord geven, wel een antwoord dat voor mij persoonlijk geldt. Ook kunnen er principes aangegeven worden, maar dan nog zal iedere mens deze principes vanuit zijn eigen standpunten (tijd- en cultuurgebonden) interpreteren. De mens probeert deze zingevingvraag te beantwoorden door terug te grijpen naar een groter geheel. In de godsdienst bijvoorbeeld vinden heel wat mensen zin. Zij krijgen in hun geloof een aanduiding over de positie en de plaats die de mens kan hebben in relatie tot een absoluut wezen of een absolute oorzaak van alles wat er is. Maar ook de filosofie biedt een uitkomst voor deze positie- en plaatsbepaling. In tegenstelling echter met de godsdienst, zoekt de filosoferende mens zelfstandig en kritisch naar betekenis.

Filosofische vragen zijn mysterieën. Het zijn de X-files van de filosofie. Er moet ergens een antwoord zijn, maar welk is het? Of zoals J. Gaarder (de auteur van ‘De wereld van Sofie’) het stelt in een interview:

Op heel wat vragen kennen we het antwoord nog niet. Misschien komt het nooit, misschien ook wel. Ik vind het erg spannend, te weten dat er een antwoord is, zelfs al ken ik het niet. Vergelijk het met een moordzaak: iemand heeft het gedaan, misschien kan de politie het oplossen, misschien ook niet. Maar alle vragen hebben een antwoord, zelfs al kent niemand het, en dat is een zeer opwindende gedachte. En om die opwinding is het een filosoof ook te doen. (Knack, augustus 1994)

Filosofische vragen zijn *kritisch* (stellen vanzelfsprekendheden in vraag), *radicaal en fundamenteel*:

- ◆ Bijvoorbeeld: Waarom is de mens mens en geen dier? Ze vragen naar de diepste wortels, de diepste fundamenteën van alles wat bestaat, van alles waarover gedacht kan worden. Ze willen de essenties¹ blootleggen van mens, wereld, natuur, samenleven,... Juist omdat de filosofie zoekt naar deze *essenties*, zal geen enkel filosofisch antwoord puur persoonlijk zijn. Ieder antwoord zal altijd elementen bevatten die juist de tijd en de cultuur waarin het tot stand kwam, overstijgen.
- ◆ Bijvoorbeeld: Steunt de werkelijkheid op een eeuwig en onveranderlijk uitgangspunt of is de werkelijkheid eeuwige evolutie? Kan het dat er een god is? Ze vragen naar de *allereerste oorzaken en de samenhang* van de hele werkelijkheid en ook naar iets dat de werkelijkheid overstijgt en tegelijkertijd omvat. Dit is het onderwerp van de metafysica².
- ◆ Bijvoorbeeld: Waartoe bestaat de mens, wat is zijn functie, wat is de mens?
- ◆ Bijvoorbeeld: Hoe komen wij tot geldige kennis, door te denken, door waar te nemen of door beide? Ze vragen naar de mogelijkheden en de grenzen van ons *weten*.

¹ essentie: komt van ‘esse’= zijn. Maakt het verschijnsel tot wat het is, verwijst naar de eigen aard ervan, waardoor het zich onderscheidt van andere verschijnselen.

² Metafysica: filosofische studie van de niet-waarneembare zijden

- ◆ Bijvoorbeeld: Hoe moeten wij handelen om een rechtvaardige samenleving te hebben? Ze vragen naar de *waarden en normen* die ons handelen dienen te bepalen. Dit is het onderwerp van de ethiek³

Telkens gaat het om vragen die verder reiken dan wat de mens gewoon is te zien. Dergelijke vragen kunnen door iedereen gesteld worden, alleen doen we het niet zo dikwijls.

Maar zelfs als we ons een radicale en fundamentele vraag stellen, zijn we nog niet aan het filosoferen. Pas als we systematisch en rationeel gaan doordenken en hardnekkig naar een antwoord zoeken, zijn we bezig met filosofie (hoofdstuk 4).

1.1.3 Filosofische vragen stellen, hoe doe je dat?

De indeling van Gabriël Marcel geeft ons al een zekere aanduiding van de eigenheid van de filosofische vraag. Er is echter meer.

Wat vind je het mooist: slank of volslank? Hoe lang duurt het vooraleer nucleair afval door de natuur is afgebroken? Ga ik slagen dit jaar? Wat denkt een koe als ze eet?

Op de eerste vraag kunnen we een persoonlijk antwoord geven, dat ook nog eens tijd- en cultuurgebonden is. Westerse vrouwen willen graag slank zijn, Afrikaanse vrouwen voelen zich beter als ze volslank zijn. Sommige mensen zoeken een slanke partner, anderen vinden een mollige partner aantrekkelijker. Het antwoord draagt bij aan positie- en plaatsbepaling en beïnvloedt ons handelen. En toch is het geen filosofische vraag of mysterie.

Op de tweede vraag kunnen natuurkundigen met behulp van een bepaalde berekeningswijze een exact antwoord geven, dat algemeen geldig is en bruikbaar is in de praktijk van het stockeren en behandelen van nucleair afval. En toch is deze vraag niet zomaar een probleem te noemen. Ze roept immers ethische vragen op. Bijvoorbeeld: mogen wij zo een grote inspanning vragen van ons leefmilieu? Moeten wij niet denken aan de mensen van de toekomst? En dan sluipt hier toch de filosofie binnen.

De derde en de vierde vraag zijn zinloze vragen. Ze zijn immers hier en nu niet te beantwoorden, oftewel zijn ze nooit te beantwoorden. Dit soort van vragen laten we dan ook wijselijk buiten beschouwing.

Het is blijkbaar nodig om een meer genuanceerde indeling van soorten van vragen te maken.

Opdracht

³ Ethiek: moraalfilosofie, studie van het goede handelen

De volgende soorten van vragen zijn NIET-filosofisch. Vul hieronder zelf aan op welke manier je deze vragen kan beantwoorden en zoek een voorbeeld van elke vraag. Hoe je te werk kan gaan zie je bij de eerste soort vraag.

◆ Empirische vraag:

Ik kan zo een vraag beantwoorden door waar te nemen. Bijvoorbeeld: Hoeveel studenten zijn er vandaag aanwezig in de les?

◆ Logische vraag

◆ Dogmatische vraag

◆ Open vraag

◆ Verzoek

◆ Vraag om verduidelijking

◆ Vraag naar motieven of beweegredenen

Gemeenschappelijk kenmerk van al deze soorten vragen is dat het vragen zijn naar feiten of naar standen van zaken. De vragen en ook de antwoorden zijn *eenduidig*. Dit wil zeggen dat ze maar op één manier zijn op te vatten. Wanneer je vraagt: 'hoeveel studenten zijn er vandaag aanwezig in de les filosofie?', dan weet iedereen hoe hij die vraag moet begrijpen. Als ik 51 aanwezige studenten tel en ik geef dit getal als antwoord, dan vraag je niet: 'en wat bedoel je precies met 51?'.
De filosofie vertrekt bij fundamentele en radicale vragen. We zagen al dat dit geen wereldvreemde vragen zijn, ze vertrekken immers in het concrete leven en ervaren van de mens. Het stellen van de vraag verraadt al een zekere vertrouwdheid met het onderwerp. Je kan toch geen vraag stellen over een jou volslagen onbekend iets? Verder veronderstelt het stellen van een vraag ook al tegelijkertijd, dat er ergens een antwoord mogelijk is.

In de filosofie zijn zowel de vragen als de antwoorden echter *meerduidig*. Dit wil zeggen dat ze op verschillende wijzen zijn op te vatten, dat ze leiden tot verschillende antwoorden en zo weer leiden tot nieuwe vragen. Op de vraag: 'is de mens een gemeenschapswezen?', kan ik niet zomaar een ja of nee antwoorden. Ik zal mijn antwoord moeten beargumenteren. Dit doe ik dan vanuit mijn persoonlijke en cultuurgebonden perspectieven. Iemand anders zal zich dan vragen stellen bij mijn argumenten. Hij doet dit dan vanuit het eigen perspectief. Hij kan mijn argumenten weerleggen met andere argumenten. Deze argumenten gaan verder dan een persoonlijke mening, het gaat om essentiële betekenissen zoeken. De filosofie geeft ons zo de gelegenheid om de wereld te denken vanuit verschillende invalshoeken. De verschillende antwoorden kunnen naast elkaar blijven bestaan, op voorwaarde dat ze goed onderbouwd zijn.

Opdracht

1 Neem de voorbeelden die je gaf bij de verschillende soorten vragen hierboven, en gebruik het thema van je vragen om evenveel filosofische vragen te formuleren.

2 Niet alleen vragen kunnen filosofisch zijn, ook uitspraken kunnen een filosofisch gehalte hebben. Welke van de volgende uitspraken zijn filosofisch? Benoem ook de niet-filosofische uitspraken. Geef ook telkens aan waarom ze filosofisch zijn of waarom niet.

- a) De oorlog in Joegoslavië wordt veroorzaakt door onverwerkte etnische tegenstellingen;
- b) De mens is primair gewelddadig van aard;
- c) De luchtvervuiling heeft verontrustende vormen aangenomen;
- d) Ik geloof in God;
- e) Mannen hebben meer spiermassa dan vrouwen;
- f) De zin van het leven moet je zelf ontwerpen;
- g) De Nachtwacht is een hoogtepunt in de schilderkunst;
- h) Criminaliteit wordt veroorzaakt door erfelijke factoren;
- i) De waarheid is niet waar te nemen;
- j) Het bestaan van een 'ik' is een illusie;
- k) Dromen en werkelijkheid zijn niet te onderscheiden;
- l) De mens is niet gemaakt om alleen te blijven.

1.1.4 De vraag is ook het beginSEL van de filosofie

Stel je voor dat je na een filosofische analyse op het verschijnsel 'gelijkheid' stelt dat gelijkheid een menselijk grondrecht is en je staft dit met voldoende en redelijke argumenten. Je bent hiermee tevreden en je stelt geen verdere vragen meer. Dan stopt hier ook meteen de filosofie. Je denken loopt dan vast. Je stelling wordt voor jou dan een nieuwe vanzelfsprekendheid, misschien zelfs een zekerheid. Maar is het niet mogelijk dat in sommige situaties ongelijkheid beter te verantwoorden is dan gelijkheid? Heeft bijvoorbeeld iemand die met een levensgevaarlijke hoofdwonde op de dienst spoedgevallen van het ziekenhuis wordt binnengebracht wel of geen voorrang op de vrouw die 10 minuten eerder binnen hinkte omdat ze haar enkel verzwikte?

Elke filosofie start met de verwondering, met het stellen van een fundamentele vraag of mysterie. Maar het vragen stellen is daarmee niet gedaan. De filosoferende mens blijft kritisch, hij is nooit tevreden met een antwoord, hij wil nog dieper graven, nog meer de wortels blootleggen. Daarom stelt hij de eigen antwoorden terug in vraag. Zo blijft de verwondering aanwezig. Zij is het *werkingsprincipe* of het beginsel van de filosofie.

Wanneer de verwondering afwezig blijft, kunnen we niet meer spreken over filosoferen. Het gevaar om te gaan dogmatiseren⁴ loert dan om de hoek.

1.2 Het historische beginpunt van de westerse filosofie

Vanaf het moment dat het menselijk bewustzijn opduikt in de evolutie, worden er vragen gesteld. Iemand die vragen stelt, is nieuwsgierig, maar heeft ook behoefte aan een antwoord, zekerheid. De mens heeft zich altijd al verwonderd. De eerste mens stelde zich wellicht vragen over de natuur, over de onzichtbare krachten die erop inspeelden, over geboorte, dood, ziekte en pijn. Hij had geen wetenschappen waar hij ten rade kon gaan, hij had geen bibliotheken, geen encyclopedieën en zeker geen internet. Toch had hij antwoorden. Deze antwoorden kwamen voort uit de eigen fantasie en uit spontane voorstellingen van hoe de wereld zou kunnen ineenzitten. Geleidelijk maakte de mens de overgang van irrationele⁵ naar rationele⁶ antwoorden. Op het snijpunt van deze overgang plaatsen we het ontstaan van de filosofie. De eerste filosofie was een poging om de oorsprong van de werkelijkheid te verklaren. Zo kon de mens zijn eigen plaats en rol daarin invullen. Maar voor dat er van filosofie sprake was, werd deze plaatsbepaling en zingeving ingevuld door mythes.

1.2.1 Van mythos naar logos, of van verhalen naar de rede

“Pan-gu was in de Chinese mythologie een oerreus die als dwerg werd geboren uit een kosmisch ei, dat openbarstte. De bovenste helft werd de hemel (yang), de onderste helft de aarde (yin), en Pan-gu, die uit het ei tevoorschijn kwam, groeide iedere dag drie meter en duwde met zijn lichaam hemel en aarde verder uit elkaar. Na 18 000 jaar spatte hij uit elkaar, net zoals het kosmische ei: zijn ogen werden de zon en de maan, zijn hoofd werd de bergen, zijn bloed vormde de zeeën en rivieren, zijn haar de bossen, zijn adem de wind, zijn zweet de regen, zijn stem de donder en zijn vlooiën... werden de voorvaderen van de mensheid.” (Van Reeth A., 1995, p. 202)

Stel je de oermens voor, gericht op zijn meest fundamentele behoeftes: voedsel, warmte en beschutting. Stel je ook zijn situatie voor: overgeleverd aan de natuur, waar hij niks van begreep. Hij moet erg bang en onzeker geweest zijn. Hij moet een enorme nood aan houvast gehad hebben en toch had hij geen enkele verklaring. Doordat hij bewust was van zichzelf en van zijn omgeving, van zijn behoeften en vooral van het feit dat de natuur hem niet altijd even gunstig gezind was, stelde hij vragen over het hoe en waarom van de natuurverschijnselen, over zijn eigen plaats daarin en hoe hij zich moest verhouden tot die natuur. En... hij zocht naar antwoorden.

⁴ dogmatiseren, dogma: een (leer)stelling die men als absoluut waar voorstelt en niet meer bevraagt op haar geldigheid

⁵ irrationeel: fantasierijk, intuïtief

⁶ rationeel: met behulp van het verstand, objectiever, realistischer

De mythes waren spontane opvattingen over de goede en kwade kanten van de wereld en het mens-zijn. Ze tonen ons hoe de mens de wereld verklaarde en welke plaats hij zichzelf gaf. De mythes vertellen over een oertijd, waarin de hele kosmos ontstond, met al zijn krachten. Deze krachten werden vergoddelijkt. Dit noemt men het animisme⁷. De mens geloofde echt in deze mythes, niettegenstaande het irrationele, verzonnen verhalen waren. Maar had hij een andere keuze? Beter een verzonnen houvast, dan geen enkele houvast.

Van der Veken (1986, p.4) omschrijft de mythe als volgt:

“In de gebruikelijke en meest fundamentele zin van het woord verstaat men onder mythe een meestal fantastisch verhaal, dat zich afspeelt in een sfeer die onttrokken is aan tijd en ruimte en waarin bepaalde grondtrekken van het mens-zijn ter sprake gebracht worden. Veelal bedoelen zij de menselijke situatie op te helderen door de mens terug te plaatsen in een ruimer geheel, waarin de mens een bepaalde rol en een bepaald lot is toebedeeld.”

Wanneer we deze definitie dan meten aan de oermythe van de uiteengespatte Pan-gu, dan zien we dat daarin inderdaad de oorsprong van de wereld verklaard wordt en tegelijkertijd de mens een bepaalde plaats krijgt toegewezen: deze van een nietig, niets beduidend wezen (een vlo) dat hoegenaamd geen enkele invloed kan uitoefenen op de onmetelijke kracht van de natuur (de reus).

We vinden die mythes niet alleen terug bij de eerste primitieve mensen. De Oude Grieken hadden ook verhalen waarmee zij het sacrale probeerden uit te drukken. De Griekse mythes vertellen over een heilige orde, gemaakt en gedirigeerd door de goden op de berg Olympos onder leiding van Zeus. De mens was het speelgoed van deze goden en hun mysterieuze krachten. Goden en halfgoden bepaalden de mens en de loop der gebeurtenissen. En de mens... mocht daar niet in ingrijpen. De Griekse mythologie was meteen ook de Oudgriekse religie. Ook in heel wat andere polytheïstische godsdiensten waren de mythes een soort van bijbel. Opnieuw maakt dit de mens tot een afhankelijk en onbeduidend wezen, net zoals de primitieve mythes dat deden.

Deze verklarende verhalen gaven dus een betekenis aan het individuele mens-zijn. Tegelijkertijd zorgden zij ook voor een wijgevoel, een gemeenschapsgevoel. Ganse culturen of grote gemeenschappen ontleenden immers hun zingeving aan deze mythes. Oorsprong en bedoeling van de mens en alle gebeurtenissen in de samenleving en de natuur werden zo door iedereen op dezelfde manier begrepen. Dit wijgevoel gaf een extra zingeving, door de mythes was er een soort van *collectief zelfverstaan*.

Maar de mens is zoals Prometheus⁸, een Griekse mythologische held die symbool staat voor ‘de mens die vooruit wil’ en die meer invloed op de gang van zaken wil kunnen uitoefenen. Daardoor kregen de mythes ook een praktische dimensie. De mens ondernam pogingen om

⁷ animisme: de natuur wordt totaal beheerst door heilige krachten

⁸ Prometheus: Griekse mythologische held die het vuur van Zeus stal. Hij bracht dit vuur, verborgen in een rietstengel, naar de mensen en bracht zo welvaart en beschaving. Hij werd echter wel gestraft door de goden voor deze onbeschaamde daad.

bedreigingen (ziekte, dood, natuurrampen) af te wenden. Omdat zij de oorzaken van alles bij de goden legden, zat er niets anders op dan deze goden gunstig te stemmen.

Hoe kan de nietige en sterfelijke mens de stemming van de goden beïnvloeden? De Oudgriekse mens probeerde dit met rituelen. Deze rituelen waren godsdienstige ceremonies zoals offers brengen ten voordele van de god of godin die ze nodig hadden. Vijf schapen offeren aan de juiste godin, betekende volgend jaar misschien een rijke oogst. Zo probeerde de mens inbreng te hebben in zijn situatie.

Je ziet het natuurlijk al afkomen: deze rituelen faalden regelmatig in hun bedoeling. De werkelijkheid bleef onvoorspelbaar. De mens voelde zich eens te meer overgeleverd aan krachten die buiten zijn bereik lagen. De rituelen bleven dan na een tijd ook achterwege, ze haalden toch niets uit. Ongeveer in dezelfde periode verminderde ook het heilige karakter van de mythes.

Omstreeks 800 v.C. schreef Homeros de mythes neer, die tot dan toe van generatie op generatie mondeling werden overgeleverd. Wanneer verhalen schriftelijk vastgelegd zijn, kan je ze objectief gaan bestuderen. Daardoor merkte de mens dat de goden eigenlijk afspiegelingen waren van de mens. En erger nog: de goden waren immoreel. Zeus en de zijnen waren de mens op zijn smalst: corrupt, achterbaks, afgunstig, overspelig, en noem maar op. De mens neemt hier stilaan afstand van. De verhalen worden nog wel verteld, beluisterd en gelezen, maar eerder voor hun onderhoudende en moraliserende inhoud. Het wordt een bundel van vertellingen, een verhalenomnibus: de mythologie. 'Mythos' staat dan voor amusant verhaal, 'logos' voor: bewaar wel je nuchtere verstand.

Het stadium van de mythologie is de directe voorbereiding op een heel ander soort wereldverklaring, de filosofie. Het fantastische (mythische) raakt steeds meer in onbruik, het verstand op de voorgrond.

Karl Jaspers (existentialist) noemde de periode rond 800 v.C. de spiltijd van de geschiedenis. Het nomadenbestaan ging toen in verschillende culturen over in een meer sedentaire⁹ levenswijze. Kleine nederzettingen groeiden uit tot grotere kolonies. De eerste georganiseerde samenlevingen ontstonden. Door hun vereende krachten om zich te voorzien van voedsel en bescherming, ontstond er een zekere materiële welvaart en kwam er voor een deel van de burgers tijd vrij om zich met andere zaken bezig te houden. De mythische verhalen en hun rituelen volstonden niet meer om een samenleving draaiende te houden. De mens kon zijn voedselvoorziening toch niet laten afhangen van jaarlijkse offers? De kolonies groeiden uit tot steden, stadstaten (polis), waar nood was aan economie, bescherming, bestuur, organisatie en vooral aan bruikbare kennis om dit alles efficiënt te regelen.

Vanaf de 6de eeuw v.C. schudde de mens het mythische wereldbeeld helemaal van zich af en deed hij ernstige pogingen om zelf zicht te krijgen op: wat maakt de mens tot mens? Wat is essentieel om goed te kunnen samenleven? Hoe zit de natuur ineen? Het centrum van het denken verlegde zich van de acropolis naar de agora.

⁹ Sedentair: met een vaste woonplaats

De acropolis was het heilige stadsgedeelte, meestal ook iets hoger, op een heuvel gelegen. De tempel moest immers zo dicht mogelijk bij de goden staan. Het symboliseert het menselijke geloof in goddelijke krachten die alles bepalen en beïnvloeden. De mens ervaart geen vrijheid, is afhankelijk. Het wereldbeeld is statisch, komt op de mens over als een onwrikbare orde: de natuur is subject (baas) en de mens object (onderdaan).

Maar het luisteren naar verhalen wordt stilaan vervangen door het zelf zoeken naar antwoorden, los van theologische voorstellingen. De agora, de marktplaats, ontmoetingsplaats, komt meer centraal te staan. De plek bij uitstek om stil te staan bij dagelijkse vragen en problemen. Overdracht van verhalen maakt plaats voor discussie over het leven in al zijn dimensies. De mens leert autonoom of zelfstandig denken, hij voelt zich minder afhankelijk van krachten die buiten hem zelf liggen. De filosofie, het zoeken naar rationele antwoorden, is geboren.

Opdracht

- 1) Het mythische denken is vandaag niet verdwenen, wij gebruiken ook nog regelmatig niet-rationele, spontane verklaringen. Waarom doen we dat? Kan je een paar voorbeelden vinden?
- 2) Vul het P – S – schema in: welke situatie- en persoonsfactoren leidden tot mythische verklaringen? Welk mens- en wereldbeeld geeft de mythe en tot welk handelen leidde dit?

1.2.2 De eerste filosofen: waar komt de wereld vandaan en waar is ze van gemaakt?

De eerste Griekse denkers van wie we iets weten zochten naar het wezenlijke, de essentie, van alles wat bestaat. Hun vraag was: ‘wat is de oorsprong van de wereld en waar is de wereld van gemaakt?’ De mythes waren een antwoord op dezelfde vraag, maar de eerste filosofen wilden rationele verklaringen, antwoorden die niet mysterieus en heilig waren, maar reëel en vatbaar voor de mens. De eerste filosofen zochten zelfstandig, los van godenverhalen, naar verklaringen.

Deze eerste filosofen waren Ioniërs, inwoners van de havenstad Milete op de kust van Klein-Azië (nu West-Turkije). Deze Griekse kolonie was door haar gunstige ligging een groot handelscentrum en ‘wereldhaven’ met een grote materiële welvaart, een smeltkroes van culturen, waar de oude verklaringen en eigen cultuurwaarden geconfronteerd werden met ideeën van anderen. Niet alleen overzeese ideeën kwamen via de havengeul de Griekse wereld binnen, ook heel wat gebruiksvoorwerpen zoals muntstukken, waardoor de handel en zeevaart weer een extra impuls kregen. Men durfde nu wat verder varen dan de bekende kustwateren en men kwam zo weer in contact met nog andere culturen.

Een van de (oosterse) ideeën die zo de westerse geschiedenis binnenvoer, betekende een bijzondere impuls voor de Griekse denkers. Zij stonden zelf al kritischer tegenover de traditionele godenverhalen, maar toen flarden van de levensvisie van de Chinese filosoof Confucius binnensijpelden, kon de westerse filosofie echt van start gaan.

Over het niet-waarneembare (goden) en het hiernamaals kunnen wij niets weten, meende Confucius. Hij was agnosticus. Daarom wees hij op het belang van het praktische leven van de mens. Geloven in de verklarende kracht van de mythes en de sturing door goden, helpt de mens niets verder als hij ervoor moet zorgen dat de economie, de productie, de organisatie en het bestuur van een samenleving zo goed mogelijk lopen. Wij moeten onze kennis richten op die zaken die ons in het praktische leven vooruit helpen. De Griekse denkers hadden dit goed begrepen.

De eerste filosofen waren *natuurfilosofen*, omdat ze naar de oorsprong en het wezen van de werkelijkheid zochten door observatie en waarneming in de natuur zelf. Hun vraag, maar ook hun antwoorden waren empirisch van aard. Zij waagden zich nog niet aan vragen omtrent het wezen van de mens en de onzichtbare werkelijkheid.

Door de natuur nauwlettend te observeren zagen zij dat er zowel *dynamiek* als *stabiliteit of orde* in de natuur aanwezig was. Zij zagen de wisseling van de seizoenen, steeds in dezelfde volgorde, en ieder jaar terugkerend op hetzelfde tijdstip. Ieder seizoen toont de natuur in een ander kleed, maar toch blijft de natuur wat ze is. Dingen in de natuur veranderen (groeien, afsterven, vergaan), maar toch verdwijnt de natuur niet. Dit hangt samen met een *cyclische tijdsopvatting*. Alles wat gebeurt, alle waarneembare veranderingen volgen elkaar op in een steeds terugkerende cirkel: lente, zomer, herfst winter; de steeds terugkerende maancyclus, de opkomende en de ondergaande zon. Dit betekent dat er in wezen, fundamenteel een statische werkelijkheid is.

Al van in de vroege Oudheid waren de Grieken ervan overtuigd dat “*iets niet uit niets kon ontstaan*”. Men noemt dit het Oudgriekse kosmische wereldbeeld: aan alle zichtbare verandering moest er iets ten grondslag liggen, waaruit alles was voortgekomen. Dit “iets” moest iets stoffelijk zijn, materieel en ook waarneembaar. Dit “iets” was tegelijkertijd eeuwig, dus statisch. De filosofen zochten naar een *oerstof*. Als alles uit deze stof voortkwam, was deze stof ook het belangrijkste bestanddeel in de natuur. Dit noemde men het *oerbeginsel*. Omdat de natuur zowel dynamisch (cyclisch) als blijvend was, moest deze oerstof / oerbeginsel ook de kenmerken dynamisch en statisch hebben, dit wil zeggen tot verandering (dynamiek, beweging) in staat zijn én overal in aanwezig (blijvend). Deze eerste filosofen zochten dus naar een *eenheidsprincipe*. Iets dat de samenhang (of orde) in de “veelheid” van verschijnselen kon verklaren.

1.2.2.1 De eerste antwoorden waren materieel

Thales van Milete was een van de zeven wijzen uit de Oudheid. Volgens Aristoteles was hij de eerste filosoof, omdat hij als eerste zocht naar een rationele wereldverklaring. Thales werd omstreeks 640 v.C. geboren. Hij was koopman, staatsman, wiskundige en natuuronderzoeker.

Een 'sofos' dus. Hij was de eerste, maar niet de eerste de beste: hij voorspelde een zonsverduistering (waarschijnlijk die van 585 v.C.) en bedacht een wiskundige methode om de hoogte van dingen te berekenen door hun schaduw op te meten op een bepaald moment van de dag.

Hij kon waarnemen dat water bij lage temperaturen in harde materie verandert en bij hoge temperaturen in lucht. Telkens als het heeft geregend, ontspringen er planten uit de aarde, dus die bestaan kennelijk uit water in weer een andere vorm. Alle levende wezens hebben een grote en voortdurende behoefte aan water (ons lichaam bestaat inderdaad voor zestig procent uit water). Elke landmassa eindigt bij een oever of een kust, en dat bracht Thales op de gedachte dat de aarde op water drijft, dus uit het water is opgekomen en uit water bestaat.

Thales had zijn oerstof en oerbeginsel: water. Water is dynamisch, kan stromen en in alles is water aanwezig (blijvend). Hiermee verklaarde hij de oorsprong, de dynamiek en de samenhang of orde van de natuur op een rationele manier.

Een leerling van Thales, Anaximander, stelde de waarneembare veranderingen in de natuur voor als tegengestelde kenmerken die elkaar voortdurend afwisselen. Zo zag hij dus ook dynamiek én orde. Het is niet moeilijk om waar te nemen dat dag en nacht tegengestelden van elkaar zijn, hetzelfde geldt voor warm en koud, droog en nat. De afwisseling tussen deze tegengestelden is de veranderlijkheid of de dynamiek. Hij meende dat al deze tegenstellingen berustten op tegengestelde stoffen, waaruit de natuur is opgebouwd. Ondanks al deze tegenstellingen bleef de natuur toch wat ze was (blijvende orde).

Anaximander besloot dat een oerstof niet van deze (waarneembare) wereld kon zijn, want dan zou er van deze oerstof ook weer een tegengestelde bestaan en dan waren er twee oerstoffen. Zijn antwoord was het 'onbegrensde', een materiële oerstof buiten onze wereld. Hieruit zouden alle tegenstellingen zich hebben afgezonderd.

Anaximenes vatte lucht op als oerstof en oerbeginsel. Alles in de natuur heeft lucht nodig, zonder lucht geen leven (oerbeginsel). Dus moet lucht er altijd geweest zijn (oerstof). Lucht kan ook de dynamiek (lucht beweegt) en het blijvende karakter van de natuur (door de aanwezigheid van lucht blijft de natuur bestaan) verklaren.

Deze eerste natuurfilosofen kunnen wij met recht ook de eerste natuurwetenschappers noemen. Hun onderzoeken en ook hun antwoorden zijn empirisch.

1.2.2.2 Pythagoras vormde de overgang naar een abstractere filosofie

Pythagoras (580-500 v.C.) is tussen de klassieke natuurfilosofen een overgangsfiguur. We kennen hem uit de wiskunde, van een aantal overbekende stellingen. Hij gebruikte de wiskunde als middel om de wereld en haar natuurlijke verschijnselen op rationele manier te begrijpen. Hij zoekt niet meer naar een oerstof, maar naar een *oerwet*.

Op een dag, toen Pythagoras aan het wandelen was, kwam hij langs een smederij. Door de open poorten klonken klanken van muziek. Pythagoras was nieuwsgierig en ging binnen. Hij zag drie smeden aan het werk. Telkens zij met hun hamer het aambeeld raakten, veroorzaakte

dit een klank. Pythagoras zag dat de hamers van de drie mannen van verschillende grootte en gewicht waren. Hij zag dat de drie mannen niet even sterk waren en dus met verschillende kracht op het aambeeld sloegen. Dat verklaarde de klankverschillen. Hij zag een vaste verhouding tussen gewicht van de hamer, de kracht van de slag en de hoogte van de klank. Dit kon hij omzetten in een wiskundige reeks, een formule zeg maar. Hij was zo gefascineerd oor deze vondst, dat hij dacht dat alle fysische verschijnselen om te zetten waren in getallen, symbolen en vaste verhoudingen daartussen.

De oerwet was een mathematische oerwet. Alles is getal. Alle verschijnselen in de natuur kunnen herleid worden tot formules, vaste wetmatigheden. Getallen en de verhoudingen daartussen staan symbool voor de dingen en de waarneembare verschijnselen. Hier ligt de abstractie in Pythagoras' denken, datgene wat hem tot overgangsfiguur maakt: een symbool is immers niet het ding zelf, het verwijst er alleen maar naar. Bijvoorbeeld: 1 appel kan ik schillen, in partjes snijden en opeten, het getal 1 niet.

De wereld der getallen is ordelijk. Pythagoras legt hiermee het prototype van de latere positieve wetenschappen vast. Vandaag zijn de natuurwetenschappen nog altijd wiskundig. De chemie noemt het verschijnsel zuiver water H₂O, altijd bestaande uit 2 atomen waterstof en 1 atoom zuurstof per molecule. Denk ook hoe het periodiek systeem der elementen (de tabel van Mendeljev) een vaste logica heeft. In de fysica wordt de massadichtheid van een stof altijd berekend met dezelfde formule: de verhouding tussen massa en volume. De processen in de natuur beantwoorden aan wiskundige wetten.

Pythagoras' wereldbeeld is ook statisch: alles gebeurt volgens vaste wiskundige principes. De veranderingen die wij zien zijn de zichtbare vertoning van de werking van de onwrikbare natuurwetten. Deze natuurwetten zijn Pythagoras' *eenheidsprincipe*.

1.2.2.3 Het belang van de eerste filosofen

Ten eerste probeerden zij de wereld met hun rede te begrijpen en veroorzaakten zo een breuk met het mythische verleden. Dit vormde een mijlpaal in de ontwikkeling van de mensheid: de mens als zelfstandig denkend wezen dat zelf antwoorden kon ontdekken en zo de werkelijkheid kon verstaan.

Vervolgens leerden ze ook anderen hun rede gebruiken, zij spoorden immers hun leerlingen aan om te discussiëren en met eigen ideeën te komen. Alleen zo kon de waarheid omtrent de wereld steeds dichter benaderd worden, door verschillende opvattingen ten opzichte van elkaar af te wegen en daaruit een 'betere' waarheid te destilleren. Dit zorgde voor een ongekende groei van menselijke kennis. Dit proces is vandaag nog altijd niet afgerond, omdat denkbeelden hoe dan ook tijd-, plaats- en cultuurgebonden zijn.

Tenslotte werd door deze antwoorden de natuur gedemythologiseerd¹⁰. De mens werd bevrijd van angsten voor de 'mysterieuze en heilige krachten'. We noemen dit het ontwaken van het

¹⁰ gedemythologiseerd: niet langer verklaard met behulp van mythes

zelfbewustzijn van de mens: hij durfde vertrouwen op zijn eigen verstand om greep te krijgen op de wereld en zijn eigen leven.